

İRAN TÜRK ÂŞIKLARININ TÜRK DİLİNE KATKILARI

Dr. Ali KAFKASYALI*

İran coğrafyası, tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de Türklerin çoğunlukta olduğu bir bölgedir. Türkiye'den sonra Türklerin en yoğun olarak yaşadığı bu bölge¹ zaman içerisinde çeşitli milletlerin -Makedonyalıların, Rusların, Arapların, Farsların - işgali altında kalmıştır. Bu işgalci güçler, bölgenin en kadim sakinleri olan Türklerin dilini, edebiyatını, müziğini, sanatını kendi dil ve kültürleri lehine değiştirmeye çalışmışlardır. Makedonyalılar ve Ruslar gibi bazı milletlerin hakimiyetleri uzun sürmemiştir. Onlar sadece müzeleri, kütüphaneleri, sanat ve kültür eserlerini yağmalamışlardır. Arapların ve Farsların ise siyasi hakimiyetlerinden çok kültürel işgalleri uzun sürmüştür. Arapça ve Farsça hakim kılınmaya, Arap ve Fars kültürü telkin edilmeye çalışılmıştır.

Yazılı edebiyatın temsilcileri, başka bir deyişle, medrese tahsili almış edip şair ve yazarlardan bazıları özentiden, bazıları yönlendirildiğinden bazıları da nüfuz, menfaat ve başka beklentileri sebebiyle şiirlerini ve yazılarını Arapça ve Farsça yazmışlardır. VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın başlarında bu coğrafyada yaşayıp yazan Türk şairlerden Tebriz doğumlu Musa Şehavat, İsmail İbn Yesar; XI. yüzyılda İskâfî Zencanî, Ebül Kasım Tebrizî, Mensur Tebrizî, Beylaganlı Mes'ud İbn Nâmdâr şiirlerini Arapça yazmışlardır. Genceli Ömer Gencî (1080/85-1155) ise Arapça ve Farsça yazmıştır. Meşhur methiye şairi Katran Tebrizî (1012-1088) Farsça methiyeleriyle sarayın sâyesine girmiştir. Azerbaycan ve İran Türk edebiyatının, hatta İslâm âleminin edebiyat ve dilbilim sahasında en önemli ilim adamlarından XI. yüzyıl şairi Hatip Tebrizî de eserlerini Farsça yazmıştır.

XII. yüzyıl şair ve yazarlarından Mahseti Gencevî, Hakanî Şirvanî, (1126 - 1199), Genceli Nizamî (1141 - 1209) de Arapça ve Farsça yazmışlardır.²

XIII-XIV. yüzyıllarda Kafkasya, Azerbaycan, İran ve Orta Doğu'da gelişen tasavvuf şiirinin en önemli temsilcilerinden Mahmut Şebüsteri (1287 - 1320); XIV. yüzyılda, "Mehr ve Müşteri" adlı ünlü eserin müellifi Essar Tebrizî (1325 - 1390) de öncekilerin yolunu izlemiş, eserlerini Farsça yazmıştır. Mevlana'nın dostu Tebrizli Şems de Farsça yazanlardandır. Yazılı edebiyatın bütün bu ünlü edip, şair ve yazarları arasında ana dilleri Türkçe ile yazan pek yok gibidir.

Âşık edebiyatında durum böyle değildir. Âşıklar ve halk şairleri İran Türk halklarından uzak kalmamışlar, onlarla Türkçe konuşmuşlar, Türkçe türküler söylemişler, Türkçe destanlar, hikâyeler tasnif etmişlerdir. Türk dilinin ve edebiyatının koruyucusu ve besleyicisi olmuşlardır.

İran Karapapak ozanlarından İsmail Behramî "Âşık" adlı şiirinde haklı olarak âşıkları Türkün ve Türkçenin özü olarak tarif etmektedir:

"Türk'ün nişanıdır, Türk'ün izidir,
Türk'ün astarıdır, Türk'ün üzüdür,
Türk'ün özeğidir, Türk'ün özüdür,
Sedağet, necabet dölüdür âşık.

Türkün ocağıdır, Türkün közüdür,
Zalımın önünde çöhmez dizidir,
Éşiden gulağı gören gözüdür,
Derdini söyleyen dilidir âşık.

...
Obalar saldırmış³, köyler yaratmış,
Onlarda sévimli soylar yaratmış,
Gâhdan Gorgud olmuş boylar yaratmış,
Gâh Cünun, Köroğlu göludur âşık.

Yanan, söz mülkünde o bârlı ğana,
Uyğundur ço½ büyük şövkete, şana,

* Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Cavad Héy'et, İran'da Türk Kültürünün Durumu, Varlık Dergisi, Sayı: 133-2, Tahran, 1383 (2004), s. 131.

² Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, A.É.A. Neşr., Bakı, 1960, s. 106.

³ Saldır- : Kurdurmak, yaptırmak.

İşler yad elinde ba½an yo½ ona,
Onunçün değersiz, ölüdür âşık.”⁴

Türk âşıklık geleneğinin elimizde eserleri bulunan en kadim âşığı Kurbanî, XV. yüzyılın sonlarında İran topraklarında kutup yıldızı gibi doğmuş ve Türk âşıklık geleneğine yön vermiştir.⁵ O, şiirlerinde ve hikâyelerinde duru, saf, akıcı ve zengin içerikli bir Türkçe kullanmıştır. Bununla Türkçe’ye anlatım ve muhteva zenginliği kazandırmıştır. Onun Türkçe’ye hizmetini sadece “Güle Güle” redifli şu geraylısında görmek mümkündür:

“Girdim yârın bağçasına,
Dédim derdim güle, güle.
Men ona éle müştâgam,
Néce bülbül güle, güle.

Nâşî bağban, satma gülü,
Haramdı a{çası, pulu,
Küsdürdün şeyda bülbülü,
Daha gelmez güle, güle.

Ġurbanî’ yem, ermemişem⁶,
Yâr ġesrine girmemişem,
Béle cellad görmemişem,
Aldı canım güle, güle.”

Devrin Türk hakanlarından Hataî’ye yazdığı bir geraylısında, Türkçenin varlığı ve bekası için iyi dilekte bulunması da onun Türkçeye katkısını ortaya koymaktadır.

“Bu dünyada bir hağ divan,
O dünyada cennet mekân,
Ġoy var olsun **Türkî zeban**,
Şah ʔetâî, Şah ʔetâî!”

“Göz Deyer Sene” adlı koşmasının şu dörtlüğündeki akış da onun Türkçeyi ne kadar incelikle işlediğini göstermektedir.

“Sallana sallana gelen salatın,
Gel béle sallanma, söz deyer sene,
Al yaşıl ġeyinib ġarşıda durma,
Yayın⁷ bed nezerden, göz deyer sene.”

İran coğrafyasında, Safevîler devri, bilhassa Şah İsmail dönemi, Türk dili ve Türk edebiyatı için şanslı bir dönem olmuştur. Türkçe, devlet dili olmuş, sarayda, orduda Türkçe hakim dil olmuştur.⁸ Diğer yandan Türk Edebiyatının ana kaynağı olan Türk âşıklık geleneğinin gelişmesine imkân sağlanmış, bu geleneğin temsilcileri olan âşıklara sarayda yer verilmiştir. Âşık Kurbanî bunlardan biridir.

⁴ Bu şiiri 14 Şubat 2004 günü İran Karapapak Türklerinin merkezi Nağadey’de üstat İsmail Behramî’yi ziyaret ettiğimde kendi sesinden kaydettim.

⁵ Cavad Héy’et, Azerbaycan Şifahî ʔalg Edebiyyatı, Téhran, 1367 (1988), s. 97; G. Kâzım, Ġurbanî, Bakı Üniversitesi Neşr., 1990, s. 114; Salman Mümtaz, Azerbaycan Edebiyyatının Ġaynağları, Yazıcı Neşr., Bakı, 1986, s. 292; Paşa Efendiyev, Azerbaycan Şifahî ʔalg Edebiyyatı, Maarif Neşriyatı, Bakı, 1992, s.253-257; Azerbaycan Âşığıları ve Él Şairleri, Elm Neşr., Bakı, 1983, c. I, s. 19-55; Azerbaycan Edebiyyatı İncileri, Yazıcı Neşr., Bakı, 1988.

⁶ Ermemişem: Ulaşmamışım.

⁷ Yayın- : Sakınmak, korunmak, çekinmek.

⁸L. Langlè, Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et Autres Lieux de L’orient, Le Normant, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811. c. IV, s. 238.; M. F. Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, “Azerî” maddesi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1979, c. 2, s. 130.

XVII. yüzyılda Güney Azerbaycan'ın Karadağ bölgesinde Sarı Âşık adlı bir Türk ozanı, "Yaş" adlı sevgilisinin aşkına yana yana Türk edebiyatının en küçük ve yazılması en zor nazım türü olan mani (bayatı/hoyrat) türünü vasıta yaparak Türkçenin anlam ve anlatım gücünü erişilmez zirvelere taşımıştır.⁹

Sarı Âşık'ın duru bir Türkçe ile yazdığı cinaslı, sanat yönü yüksek manilerinden birkaçı:

"Hemdemi yaş sına,
Gıyma ki yaş sına.
Min bir yaş tay olmaz,
Âşığın Yaş'sına.

Men Âşığ Yaş yara,
Yaşıya yaş yara.
Yaş gemzesi vurmuş,
Sineme yaş yara.

Âşığam derdimende,
Âlemin derdi mende.
Gösterdim eşğ od'unu,
Ağlatdım derdi men de.

Garşıda oba hanı,
Él hanı oba hanı?
Yâra can gıydın, Âşığ,
Kim vérer o bahanı?!"¹⁰

XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında Tufargan'da¹¹ doğup, iyi bir medrese tahsili alan, Arap ve Fars dillerini iyi bilmesine rağmen bütün şiirlerini ve hikâyelerini Türkçe yazıp söyleyen güçlü bir âşık da Tufarganlı Âşık Abbas'tır.¹² Şiirlerinde genellikle âşk, sevgi, vatan, ayrılık, gurbet konularıyla birlikte, devrin siyâsî ve sosyal baskılarını, sıkıntılarını, haksızlıklarını ve bunlara karşı verilen mücadeleleri de konu eden Âşık Abbas Tufarganlı'nın akıcı ve kusursuz geraylıları, lirik koşmaları, edebî ve bedîî öğütler ihtiva eden üstadnâmeleri, mükemmel tecnisleri, bütünlük arzeden divanîleri Türkçeye ve Türk Edebiyatına renk katmıştır.¹³ Bir geraylısı:

"Duman, gel gét bu dağlardan,
Dağlar teze bâr éylesin.
Ne gözlerim seni görsün,
Ne könlüm gubâr éylesin.

Haşa, sévdiceğim haşa,
Déyilenler geldi başa,
Bir yandan özün tut daşa,
Bir yandan él câr éylesin.

Abbas ağlar zârı zârı,

⁹ Azerbaycan Klâssik Edebiyatı Kitap{anası, 20 Ciltde, Élm Neşr., Bakı, 1988, s. 361; Sarı Âşığ, Sécme Bayatılar, Tertib Éden: Hüséyn Kürdoğlu, Sabah Neşr., Bakı, 1993, s. 19; Mirzade Mustafa Fahreddin, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1934, C. 3, s. 176-177.

¹⁰ Cavad Héy'et, Azerbaycan Şifahi Ƨalg Edebiyyatı, Téhran, 1367 (1988), s. 100; Sarı Âşığ, Sécme Bayatılar, Sabah Neşr., Bakı, 1993; Azerbaycan Âşıkları ve Él Şairleri, Élm Neşr., Bakı, 1983, c. I, s.88-92; Paşa Efendiyevev, Azerbaycan Şifahi Ƨalg Edebiyyatı, Maarif Neşriyatı, Bakı, 1992, s.262; Azerbaycan Edebiyyatı Tari{i, A. É. A. Neşr., Bakı, 1960, s. 491-499.

¹¹ Ahmet Caferoğlu, Azerbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1933, c. 1, s. 97.

¹² Azerbaycan Edebiyyatı Tari{i, A. É. A. Neşr., Bakı, 1960, c.I, s. 486.

¹³ Cavad Héy'et, Azerbaycan Şifahi Ƨalg Edebiyyatı, Téhran, 1367 (1988), s. 98; Azerbaycan Edebiyyatı Tari{i, A. É. A. Neşr., Bakı, 1960, c.I, s. 485; Azerbaycan Klâssik Edebiyyatı Kitap{anası, 20 Ciltde, Élm Neşr., Bakı, 1988, c. 6, s. 353-360; Azerbaycan Edebiyyatı İncileri, Tertib Édeni: El{an Memmedov, Yazıcı Neşr., Bakı, 1988, s. 73; Azerbaycan Âşıkları ve Él Şairleri, Élm Neşr., Bakı, 1983, c. I, s. 56-87.

Gétmez könlümün gubârı,
İlğarından dönen yârı,
Tanrı téz bazâr éylesin.”

İran ve Azerbaycan Türkleri arasında “Azerbaycan’ın Göyçeli kentinde doğduğu ve 1679 yılında öldüğü bilinen Karacaoğlan da bütün şiirlerini Türkçe söylemiş ve onun şiirleri bütün ihtişamı ile günümüze kadar Türk dilinin hizmetinde olmuştur.¹⁴

“Yolum düşdü sizin éle,
Bulağ üste duran gızlar!
Şana¹⁵ çekib gara téle,
Birçeyini buran gızlar!

...
Ağladarsız, güldürersiz,
Göz yaşımı sildirersiz,
A{ır¹⁶ meni öldürersiz,
Yay o {unu guran gızlar!

Mayılam yârın gaşına,
Olaydım onla âşına,
Garacaoğlan başına
Yağdırırsız boran gızlar!”

XVIII. yüzyılda İran coğrafyasında, derin bilgiye, yüksek ilham gücüne ve büyük yeteneğe sahip **Hasta Kasım**’ın da Türk diline büyük hizmeti olmuştur. Lirik ve didaktik şiirleri ile şöhret kazanan Hasta Kasım, halk şirinin her türünde eser vermiş, mükemmel hikâyeler tasnif etmiş, çok ince duyguları ve lirik hisleri büyük bir ustalıkla eserlerine yansıtmıştır. İlgi çekici ve ahenkli koşmaları; gıfilbendleri (muammaları), taşlamaları, tecnisleri ve atışmaları (deyişmeleri) ile Türkçeyi zenginleştirmiştir. O, tekrarsız ve benzersiz şiirleri ile Türk diline büyük hizmet vermiştir. Onun şiirlerinin türkü türkü günümüz ses sanatçılarının repertuarında yer alması, âşıkların sazlarında ve sözlerinde büyük canlılıkla yaşaması onun Türkçeye katkısını daha da artırmaktadır. Üstadın bedîî şiir söyleme yeteneğini, Türkçeyi işleme gücünü ve şiirlerinin benzersizliğini sadece şu dörtlüğünde bile görmek mümkündür:¹⁷

“Gümüş kemer bağlayıbdır béline,
Danıştığca mayıl oldum diline,
Gül uzatdım, nazlı yârın eline,
Canım çı{dı gülü menden alınca.”

XVIII. yüzyılın başlarında yaşadığı ileri sürülen Kaşkaî Türkleri’nden Mirza İbrahim, "Me'zun" mahlası ile Kaşkay Türkleri arasında Türkçe şiirler, türküler söyleyerek düğünler dernekler yola vurmuştur.¹⁸ Bir şiirinde şöyle der:

"Kâmil olub, kâmillere enis ol,
Ba edib, ba kemal, ½ubi temis ol.
Fehmi kemal, tehsiline heris ol,

¹⁴ Memmed Aslan, Türk ıalğ Şé’rinden Sécmeler, Gençlik Neşr., Bakı, 1980, s. 25.

¹⁵ Şana: Tarak.

¹⁶ A{ır: Sonunda, son.

¹⁷ Cavad Héy’et, Azerbaycan Şifahi ıalğ Edebiyyatı, Téhran, 1367 (1988), s. 102; Ali Kemalî, ıeste Ğasım, Varlığ, 1364 (1985) Téhran, sayı: 73-74, s. 77-86; Azerbaycan Klâssik Edebiyyatı Kitap{anası, 20 Ciltde, Elm Neşr., Bakı, 1988, c. VI, s. 327-352; Azerbaycan Edebiyyatı İncileri, Tertib Édeni: El{an Memmedov, Yazıçı Neşr., Bakı, 1988; Azerbaycan Aşığıları ve Él Şairleri, Elm Neşr., Bakı, 1983, c. I, s. 93-117.

¹⁸ Ali Kemalî, Günéy İnan Türkleri’nin Şairleri, 1- Mahzun (Me’zun) Ğaşğai, Varlık Dergisi, Téhran, 1985, Sayı: 69-70, s. 82-83. Mehmed Nadirî, Dereşevrî, Séyr-i Der Bustan Ğaşğai (I), Şiraz, 1379.

Mal yığmağa, heris ol sen, az oğlum."

Hikmetli şiiirlerinden ve saygın kişiliğinden ötürü halk tarafından "Hak âşığı" olduğuna inanılan¹⁹ Save Türklerinden Telimhan'ın (1742-1829) sözü de sesi de Türkçe olmuştur. "Gelirem" redifli şiiirinde dilini ve kimliğini şöyle ifade ediyor:

"Bilenler bilsinler men Têlim{an'am,
Bilmiyenler bilsin gövherem, kânam,
Merâğéy sakini esli Türkmanam,²⁰
Geze geze bu cahannan gelirem."

Yine Save Türklerinden olup XVIII. yüzyılda yaşayan Harakanlı Yusuf Ali Bey Hüsrev de orta İran coğrafyasında Türkçe okumuş, Türkçe söylemiş günümüz Anadolu Türkçesine çok yakın sadelikte eserler vermiştir.

"Soruşmadın, yâr ehvâlin nécedir?
Olmuşdur başıma dünya dar benim.
Sultan başın üçün günüm gécedir,
O bîneva gemli göynüm zâr benim."²¹

XVIII. yüzyılda Erdebil şehrinin Meşkin kasabasında dünyaya göz açan **Meşkinli Muhammet**, usta bir âşık olarak bu bölge Türkleri arasında Türkçeyi, Türk kültürünü, folklorunu ve edebiyatını hayli yükseklerle taşımıştır.

Şiiirlerinde kullandığı duru Türkçe onun Türkçeye hizmetini göstermeye yetmektedir:

"Âlem bilir néce mest ü ser{oşam,
Bir tuti dilliye men vurulmuşam,
Ağzından od tutmuş semender guşam,
Goydu meni yana yana geriblik."²²

XIX. yüzyılda Aras nehrinin kıyısındaki Maralyan kentinde Âşık Peri adında bir bayan âşığın düğün dernekte saz çalıp söz koşarak türkü söylediğini hatta devrin ünlü âşıklarından Mirzacan Mededzâde, Cafergulu Han Neva, Mehmed Bey Âşık, Tufeyli, Mirza Hasan ve Esat Beylerle atışma yaptığı görülür. 1800'lü yıllarda bu coğrafyada bir hanımın saz alıp edebî meclisler kurması, kadınlar kızlar arasında Türk edebiyatını canlandırması takdire şayan bir durumdur.

Âşık Peri, yüzlerce usta malı türkünün ezberlenmesini, okunmasını sağlamakla beraber Türk âşıklık geleneğini, bihassa kadınlar ve kızlar arasında çok yaygınlaştırmıştır. Âşık Peri'den sonra bayan âşıklar daha çok sahnede olmuşlar. XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da Âşıklar Birliği'nin yanında bir de bayan âşıklardan oluşan ve onun adını taşıyan "Âşık Peri Meclisi" adlı meclis oluşturulmuştur. Bu meclis hâlâ ayda bir defa Azerbaycan Devlet Televizyonu'nda program yapmaktadır. İran Türkleri arasında da onun adına meclisler kurulmuştur. Kadın erkek birçok kimse bu edebî meclislerde Türk diline hizmet etmektedir.

Âşık Peri'nin "Sévdiyim" redifli şiiirinden bir dörtlük:²³

"Her gül öz yerinin bünyadı olu,
O{uyan keslerin savadı olu.
Derdlinin felekden amadı olu,

¹⁹ Varlıg dergisi, 1360 (1981), Têhran, İran, Sayı: 25, s. 50-58.

²⁰ A.g.e., 1360 (1981), Têhran-İran, Sayı: 25, s. 53; Bu mısra bazı yayımlarda "Sakin-i Merağay'am" şeklinde yazılmıştır.

²¹ Ali Kemalî, Günéy İran Türkleri'nin Şairleri, 2- Yusuf Tüsrev, Varlık Dergisi, Têhran, 1985, Sayı: 71-72, s. 91-93.

²² Azerbaycan Âşığı ve Êl Şairleri, Êlm Neşr., Bakı, 1983, c. I, s. 196.

²³ Azize Caferzâde, Azerbaycan'ın Âşığı ve Şair Gâdınları, Gençlik Neşriyyatı, Bakı, 1991, s. 50-63; Azerbaycan Âşığı ve Êl Şairleri, Tertib eden: Êhlman A{undov, Êlm Neşriyyatı, Bakı, 1983, c. I, s. 221-228.

Minnet éler bu dünyaye, sévdiyim.”

XIX. yüzyılın son üç çeyreği ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde 105 yıl yaşayan Âşık Aliasker, Türk diline büyük soluk kazandırmıştır.

Türkçe için şans olan üstat Aliasker’in eserleri, Yunus Emre’nin ilâhileri veya Karacaoğlan’ın türküleri gibi, Türkçe konuşulan her yerde, bu cümleden İran Türkleri arasında, küçükten büyüğe herkesin dilindedir.²⁴

Âşık Aliasker’in her bir eseri onun Türkçeyi kullanma gücünü ve Türkçeye kazandırdığı ifade zenginliğini ortaya koymaktadır:

“Çerşenbe gününde, çeşme başında
Gözüm bir ala göz şanıma tüşdü.
Atdı müjgân o {un, kéçdi sinemden,
Cadu gemzeleri şanıma tüşdü.

İşaret éyledim, derdimi bildi,
Gördüm hem gözeldi, hem ehl-i dildi.
Başını buladı, gözünden güldü,
Gülende şadası canıma tüşdü.

Elesger’em, her élmiden halıyam.
Dédim: Sen tebibsen, men yaralıyam.
Dédi: Nişanlıyam, özge malıyam.
Sındı gol şanadım, yanıma tüşdü.”

XIX. yüzyılda olduğu gibi bazı yüzyıllarda divan şairleri, âşıkların duru Türkçe ile yazmalarına özenerek veya onlardan etkilenerek onlar da halk şiiri nazım türlerinde eserler vermişlerdir. XIX yüzyıl divan şairlerinden Muhammet Halife Aciz bunlardan birisidir. Aciz’in Türkçemize kazandırdığı bir geraylısı:²⁵

“Éy felek, gününden artıg,
Bu gözelin camalı var.
Senin birce yéni ayın,
Bunun iki hilâlı var.

Di²⁶ gel hağdan kéçme felek,
Eger gele yüz min melek.
Gör hansının bu güzel tek,
Ağ üzde {ett ü {âlı var?

İstesen éyle imtahan,
Dé çı {sın Tırşid-i tâban,
Yâr arizin étsin eyan,
Gör hansının zevâlı var.

Men Aciz’em, derdin alım,
Sene beyandır ehvâlım,
Bu dönüb ba {mağın, zalım,
Bir év yı {an {eyâlı var.”

²⁴ Âşığ Elesger (Eserleri, Dastan-Revayetler...) Şerg-Şerb Neşriyyatı, 1999, Bakı; Âşığ Elesger, (iki cilt) Élm Neşriyyatı, Bakı, 1972; Göyçeli Âşık Elesger, N. Ok, İ. Elesgerzâde, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1987.

²⁵ Firidun Bey Köçerli, Azərbaycan Edebiyatı, Élm Neşriyyatı, Bakı, 1978, c. I, s. 239-253; Azərbaycan Klâssik Edebiyyatı Kitap şanası, 20 Ciltde, Élm Neşriyyatı, Bakı, 1988, c. VIII, s. 522-528; Cenûbî Azərbaycan Edebiyyatı Antologiyası, Élm Neşriyyatı, Bakı, 1981, c. I, s. 183-193; Azərbaycan Tarişinin Oçérki (1828-1917), E. S. Sumbatzâde, Ş. E. Tağiyéva, O. S. Melikov, Élm Neşriyyatı, Bakı, 1985, s. 261.

²⁶ Di: Şimdi, o hâlde.

Önceki yüzyıllarda olduğu gibi XIX. yüzyılda da İran coğrafyasındaki Türk yazarlarının ve şairlerinin tamamına yakını eserlerini Farsça ve Arapça yazmışlardır. “Kitap Yüklü Eşek” (1888), “Ahmed’in Kitabı” (I.c. 1894, II.c. 1895), “Hayat Meseleleri” (1906), “Teyir {ahların Mesleki-1905” adlı romanların ve “Azatlık Hakkında İzahat” (1906) adlı makale ve denemelerin yazarı çağdaş Fars nesrinin mühendisi ve banisi olarak şöhret kazanan Mirza Abdurrahim Ebutalibzâde (1834 - 1911) Farsça yazmıştır.²⁷ Yine İran ve Azerbaycan Türklerinin ilk realist romancısı olan Zeynelabidin Marağayî (1837-1910) dünyaca ünlü üç ciltlik “İbrahim Bey’in Seyahatnâmesi”²⁸ adlı romanını Farsça yazmıştır. Oysa İran Türk âşıklarından bazıları şiirlerinin tamamını ana dilleri Türkçe ile yazıp söylemelerinin yanında yabancı dilde yazılmış eserleri dahi Türkçe anlatmışlar veya Türkçeye çevirmişlerdir. Âşık Aziz Şehnâzî (1929 - 1995) bunlardan birisidir. O, Türkçe okumayı yaygınlaştırmak için Firdevsî’nin meşhur Şehnâme adlı eserini manzum hâlde Türkçeye çevirmiştir. Diğer bir önemli hizmeti de hafızasında bulunan onlarca halk hikâyesi ve destanını çağdaş âşıklara öğretmesi olmuştur.²⁹

Haziran 1995’te Tebriz’de vefat eden ve günümüz İran Türk âşıklarının çoğunun üstadı olan Âşık Şehnâzî’nin şiirlerinden birkaç dördlük:³⁰

“Dünya bir mēşedir, insan oduncu,
Ço {lar odun satıb köz alıb gēdir.
Ne satan yorulur ne alan doyur,
Â {ırda bēş arşın bēz alıb gēdir.”

“Hökümdar olsaydım, él arasında,
Men öz üreyimi éle véreirdim.
Yığardım yaltağı, veten satanı,
Yazda daşğın gelen séle véreirdim.

Gezerdim küncünü³¹ élin ölkenin,
Soruşub bilerdim kederin kinin,
İller boyu hesret gālan sévğinin,
Yapışıb elinden ele vereridim.

Eziz’em ürekde yaralarım var,
Odur bu dünyanı éden mene dar,
Yaradan véseydi mene i {tiyâr,
Tikânın ömrünü güle véreirdim.”

İran Türk âşıklarının Türkçeye katkılarından biri de Urmiye bölgesi âşıklarından Âşık Mustafa’nın, “Koroğlu” ve “Kerem ile Aslı” hikâyelerini manzum hâlde yazmasıdır. XX. yüzyılda yaşayıp yazan bu âşığın sanat seviyesi yüksek bayatı ve koşmaları da Türk diline renk katmıştır. Şairin arzularını sıraladığı bir dördlüğü:

“Gadir Allah, budur senden dileyim,
Altmış min gülşenim, bağım olaydı.
Hay hay déyib düşmen üste gēdende
Dalımca altmış min delim olaydı.”³²

²⁷ Mirze Ebdürrehim Talibov, Kitab Yüklü Eşek (Farsça’dan tercüme eden: Mireli Menafi), Yazıcı Neşriyyatı, Bakı, 1979; Ali Kafkasyalı, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2002, c. III, s. 341.

²⁸ Zeynelabidin Marağayî, İbrahim Bey’in Séyahatnâmesi veya Teesüb-kéşliyin Belası, Tercüme eden: Hemid Memmedzâde, Elm Neşriyyatı, 1882-Bakı.

²⁹ Hüséyin Féyzullahî Vahid, Azerbaycan Muasir Âşığıları, İntişarâtı Yâran, Tebriz-1990, s. 29; “Çuvaldız” dergisinin eki, Merded ayı, 1374, Tebriz; Ali Kafkasyalı, İran Türk Edebiyatı Antolojisi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2002, c. IV, s. 133.

³⁰ Bu şiirleri 18-28 Mayıs 2000 günlerinde Erzurum’da konduğum olan Âşık Muhammet Nebatî ve Âşık Cengiz Biriya’dan kaydettim.

³¹ Künc: İç köşe, köşe bucak.

³² Cavad Héy’et, Azerbaycan Edebiyyatı Tari {ine Bir Ba {ış, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 1998, s.297.

1945-1946'da Tebriz'de kurulan ve Türkçe basın yayın ve eğitimi serbest kılmak gayreti içerisinde olan İran Türkleri hareketinin içinde âşıkların tamamına yakını yer almıştır. Bu hareketin öncülerinden biri Âşık Gaşem Caferî'dir (1901-1989).³³ Bu hürriyet mücadelesi 1946 yılında Fars, Rus Amerika ve Avrupa güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılınca birçok âşık öldürülmüş bazıları da dağa çıkmıştır. Yıllarca saz sinesinde Mişov dağında kaçak olarak yaşayan Âşık Gaşem Caferî şiirlerinde Türklüğünü ve ana dili Türkçeye olan sevgisini "Men de Türkem" redifli şiiri ile dünyaya haykırmıştır.³⁴

"Anam mene layla³⁵ déyib,
Élim Türk'dür, men de Türk'em.
Süd vérib meni besleyib,
Dilim Türk'dür, men de Türk'em.

Bal dadı var nefesinde,
Ürek çoşur sinesinde,
Onun gelbî neğmesinde,
Gülüm Türk'dür, men de Türk'em.
Dilim Türk'dür, men de Türk'em.

Kitablarda sözüüm ğaldı,
Men ğocaldım, izim ğaldı,
Yurdumuzda gözüm ğaldı,
Élim Türk'dür, men de Türk'em.
Dilim Türk'dür, men de Türk'em."

İran hükûmeti başkan yardımcısı Muzaffer Firuz 1946 yılında bir grup hükûmet temsilcisi ile birlikte yeni kurulan Azerbaycan Muhtar Hükûmeti'nin başkanı Seyid Mir Cafer Pişeverî ile görüşmek için Tebriz'e geldiğinde, Pişeverî onların karşısına Tebriz Âşıklar Birliği'nin başkanı Âşık Hüseyin Cavan'ı (1916-1985) çıkarmıştır. Âşık Hüseyin Cavan, irticalen söylediği türkü ve şiirlerle İran Türklerinin dil ve edebiyat varlıklarını onlara göstermiştir.³⁶

"Araz ğırağında ayrılığ günü,
Köyneği ğaradan biçilen menem.
Azerbaycanlıyam, yadlar elinde,
Al ğanı şerbet tek içilen menem.

Taptağ altındadı veten torpağı,
Hele sağalmayıb sinemin dağı.
Ġardaş hesretiyle, ilkbahar çağı,
Üreği lâle tek açılan menem.

Bir va {t görüşerdik Tudafer'inde,
Gara yéller esir onun yerinde.
Veten sengerinde, él sengerinde,
Bağrı déşim déşim déşilen menem.³⁷

³³ Hüséyin Féyzullahi Vahid (Ulduz), Azerbaycan Muasir Âşığları, Tebriz-1369 (1990), s. 218-219.

³⁴ "Varlıg" dergisi, 1989, No: 74-3, Tahran-İran, s. 70-76; Veten Bülbülüyem, Él Âşığyam, Âşık Gaşem Caferî, Derleyen: D. Zamanhanî ve Mezahir Caferî, Tabistan Neşriyyatı, 1372-Tebriz; Cavad Héy'et, Azerbaycan Şifahi Üalg Edebiyyatı, Téhran-1367 (1988), s. 118; Hüséyin Féyzullahi Vahid (Ulduz), Azerbaycan Muasir Âşığları, Tebriz-1369 (1990), s. 220-222.

³⁵ Layla: Ninni.

³⁶ Prof. Dr. Mürsel Hekimov'un özel arşivi.

³⁷ Bu şiir, Genceli araştırmacı ve sanatçı Doç. Dr. İlgar Cemiloğlu İmamverdiyev'den alınmıştır.

İran Türk âşıkları, dillerinin ve sanatlarının önüne konulan engelleri aşmak için zaman zaman canları pahasına mücadele vermişlerdir. Bu yolla da Türk dilinin geleceği için büyük hizmet etmişlerdir.

İran İslâm Devrimi'nin ilk günlerinde tar ve saz gibi bütün Türk millî mûsikî aletlerini çalmak, dolayısıyla âşıklık geleneğini devam ettirmek, "İslâm Mücahitleri" tarafından çeşitli bahanelerle yasaklanmıştır. Bu yasağı bir türlü kabullenemeyen bazı âşık ve sanatkarlar canlarını ortaya koyarak sanatlarını devam ettirmişlerdir.

İran coğrafyasında son zamanlara kadar hatta şimdi bile Türkçenin varlığı, gelişimi ve geleceği için hizmet veren yegâne Türkçe eğitim öğretim kurumu Âşık - Ozan Ocakları ve âşık meclisleridir. Başta Tahran , Tebriz, Urmiye, Zecan, Save, Guçan, Şiraz, Nağadey olmak üzere İran coğrafyasının her Türk yerleşim yerinde birçok âşık-ozan ocağı faaliyet göstermektedir. Bu Âşık - Ozan Ocakları bazı yerlerde birer okul, bazı yerlerde birer Türk dili fakültesi gibi hizmet vermektedirler.

Tebriz'de Hasan İskenderî'nin başkanlığını yaptığı "Âşıklık Ocağı"; Âşık Cengiz Mehdipur'un sahibi olduğu "Ozan Mektebi", İsmail Gamberî'nin yönettiği "Tebriz Âşıklar Kahvesi"; Hoy'da Âşık Tanrıverdi'nin işlettiği "Tanrıverdi Âşıklar Kahvesi", "Mehmet Ali'nin Âşıklar Kahvesi" ve Âşık Menef'in işlettiği "Âşık Menef Âşıklar Kahvesi"; Urmiye'de "Zülfeli Âşıklar Kahvesi", "Dehgan Âşıklar Kahvesi" ve "Âşık Ali Karağacı Âşıklar Kahvesi"; Miyandap'ta "Âşık Hidayet Âşıklar Kahvesi" ve "Âşık Ali Âşıklar Kahvesi"; Karapapak Âşık Muhiti'nin merkezi Nağadey (Nagade)'de "Kahve-i Vahidî", "Kahve-i Esedi" ve Mehmet Ali Mahmudî'nin başkanlığını yaptığı "Karapapak Âşıkları Derneği"; Zecan'da: "Selim Âşıklar Kahvesi", "Efsel Âşıklar Kahvesi", "Nureddin Âşıklar Kahvesi", "Âşık Ali Halefî Âşıklar Kahvesi"; Hürremdere'de: Âşık Gülab Davudbegî'nin işlettiği "Heydar Baba Kahvesi", Gulam Hüseyin Hıdrî'nin işlettiği "Kahvehane-i Azerbaycan"; Ebher'de: "Salman Âşıklar Kahvesi"; Geydar'da: "Geydar Âşıklar Kahvehanesi"; Horasan'da Guçan âşık kahveleri, Save ve Kaşkay âşık kahveleri gibi âşık ocakları faaliyet göstermektedir. Türk âşıklık geleneğini bütün canlılığı ile devam ettiren bu kültür merkezleri Türkçeyi yaşatan, geliştiren ve yaygınlaştıran en önemli sosyal kurumlardır. Diğer yandan âşıklar ülkenin en küçüğünden en büyüğüne her bir yerleşim yerinde yapılan düğün ve derneğin aslı unsurlarıdır. Binlerce yıl önce büyük Türk ozanı Dede Korkut'un yürüttüğü görevi bugün aynen sürdürmektedirler. Bunların yanı sıra âşıklar resmî törenlere, radyo televizyon programlarına, bölgesel etkinliklere de katılmaktadırlar. Milyonlarca insana hitapla okudukları türküllerle, anlattıkları hikâyelerle, kullandıkları deyim ve ata sözleri ile Türkçenin kullanımına ve gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Zecan'da Âşık İltifat Davudî'nin, Urmiye'de Âşık Dehgan'ın, Tebriz'de Âşık Hasan İskenderî ve Âşık Cengiz Mehdipur'un İran devlet televizyonlarında yaptığı programlar Türkçenin varlığı ve gelişimi için önemli faaliyetlerdir.

Zecan âşıklarından Âşık İltifat Davudî'nin, son günlerde İran devlet televizyonunda canlı olarak okuduğu iki türküsünü sunmak istiyorum.

"Bizim Türk'ün dili gülden zerifdi,
Bütün diller "dal" olsa, o "elif"di,
Edepde, élimde her bir hünerde,
Siz Allah Türklere kimler herifdi?
(Allah aşkına Türklere kim üstündür?)

Dilim yalgız, dilim yalgızdı ay gız,
Oğul şirin veli baldızdı ay gız,
Amandır yagin ol Türk'ün dilinnen,
O ki eslin satar, o kâldır, ay gız.

Men Âşık veten ya{şı,
Köyneyi keten ya{şı,
Gurbet ger cennet olsa,
Ölmeye veten ya{şı."

"Aruzum budur her bir zaman,

Élimizde gem olmuya,
Yâr u yoldaş üzü güle,
Vetenimde gem olmuya.

Ceyranlar ğaça dağlara,
Bülbüller éne bağlara,
Bacı ba {tlı ğardaşlara
Ürek bihemdem olmuya.
(Vetenimde gem olmuya.)

Âşık İltifat dilinde,
Söz yararad üreginde,
Hürremdere vetenimde,
(Menim Zencan vetenimde,)

Şadlığ ola gem olmuya.”

SONUÇ

Yüzyıllardan beri çeşitli milletlerin siyasî veya kültürel istilasî ile karşı karşıya kalan İran Türkleri, her türlü baskı ve engellemeye rağmen dillerini, edebiyatlarını, folklorlarını korumuşlardır. Bunda İran Türk âşıklarının rolü büyüktür.

Birçok Türk boyunun meskûn olduğu İran coğrafyasında, şehir ve köylerde yapılan toyların/düğünlerin ekseriyeti âşıklar tarafından yürütülmektedir. İran Türkleri, Dede Korkut karakterli bu âşıkların Türkçe sözleri, sohbetleri, Türkçe türküleri, hikâyeleri, Türkçe hayır duaları ile yuvalarını kurmakta, gülmekte, eğlenmektedirler.

Günümüzde Tahran, Tebriz, Urmiye, Sulduz, Zencan, Save, Horasan ve Kaşkay âşık muhitlerinde iki binden fazla âşık/ozan, Türk âşıklık geleneğini devam ettirmektedir. Bu âşıklar, üstatlarından intikal eden iki yüze yakın halk hikâyesini köy kent, il ilçe dolaşarak düğün, dernek ve meclislerde anlatmaktadırlar. Bazı âşıklar yeni halk hikâyeleri tasnif ederek halka sunmaktadır.

İran coğrafyasında son zamanlara kadar, hatta şimdi bile, Türkçe'nin varlığı, gelişimi ve geleceği için hizmet veren unsurların başında Âşık - Ozan Ocakları ve âşık meclisleri gelmektedir. Başta Tahran olmak üzere İran coğrafyasının her bir Türk yerleşim yerinde, onlarca âşık-ozan ocağı faaliyet göstermektedir. Bu Ocaklar bazı yerlerde birer okul, bazı yerlerde birer Türk dili fakültesi gibi görev yapmaktadır. Bunların yanı sıra âşıklar, resmî törenlerde, bölgesel etkinliklerde, radyo ve televizyonda, Türkçe programlar yapmaktadırlar.

Pehlevî yönetiminde ve İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında âşıklık geleneği engellendiğinde, dolayısıyla Türkçe faaliyetler yasaklandığında, âşıklar canları pahasına mücadele vermişlerdir.

İran Türk âşıkları daima bal arıları gibi çalışmaktadırlar. Sazları sinelerinde köy kent, oba oymak dolaşarak hem söz, saz, müzik ziyafeti sunmakta, hem gezip uğradıkları yerlerde halk dilinde bulunan özellikli ve anlamlı sözleri, deyimleri toplayarak söze, şiire, edebiyata kazandırmakta, hem de bu edebî varlıkları diğer muhitlere aktarmaktadırlar.

Bütün bunlar, İran Türk âşıklarının Türk diline katkılarını göstermektedir.

KAYNAKLAR

1. Kitaplar:

- AYRIMLI, C. - ŞAFİİ, H., BALOVLU, Misgin (Şiirler), Neşr-i Edibân, Urmiye, 1378 (M. 1999).
Azerbaycan Edebiyatı Tarihi, I, II, III, A.É.A. Neşriyyatı, Bakı-1960
Azerbaycan Klâssik Edebiyatı Kitap {anası, 20 Ciltde, Élm Neşriyyatı, Bakı, 1882.
Azerbaycan Sovét Ensiklopediyası, On ciltde, Bakı-1987.
BANARLI, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, M.E.B. Yay., İstanbul, 1971.
CAFERİ, Âşık Geşem, Veten Bülbülüym El Âşığıyam, Tabista, 1372 (1993).
CENGİZ, Mehdipur, Ğopuz Mektebi, Aydın Neşriyyatı, Tebriz, 2000.
Cenubî Azerbaycan Edebiyatı Antologiyası, c. I (1981), II (1983), III (1988), IV (1994).Élm Neşriyyatı, Bakı.

- EİLZÂDE, A. - HÜMMETOVA, H., *Ayrılar mı Kônül Candan, Cenûbî Azerbaycan Edebiyatı Münteçebatı*, Bakı Üniversitesi Neşriyatı, Bakü, 1998.
- EMİRHANİ, İlyas, *Göpusumun Dilekleri, Serçesme Yayınevi*, Tebriz, 1999.
- ESEDİ, B. - HAKİRİ, K., *Azerbaycan'ın Âşık Dastanlarından, Kelbî ve İnsafî, Baba Leysan ile Verga, Gurdoğlu, Yaz Neşriyatı, Urmiye, 1382 (M. 2003).*
- FERZANE, M. A., *Azerbaycan Halk Edebiyatından Bayatılar, İntişârât-ı Ferzane, Tahran, 1357 (1978).*
- ĞASIMLI, Muharrem, *Âşık Sanatı, Ozan Neşriyatı, Bakı, 1996.*
- GÜLENSOY, Tuncer, *Doğu Anadolu Osmanlıcası, Etimolojik Sözlük Denemesi, Ankara, 1986.*
- GÜNAY, Umay, *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Akçağ Yay., Ankara, 1992.*
- HACIYEV, Valeh, *Azerbaycan Folkloru En'aneleri, Tbilisi, 1992.*
- HAMİTCU, Perviz, *Tufarganlı Âşık Abbas, Neşr-i Eşter, Tebriz 1382 (M. 2003).*
- HEKİMOV, Mürsel İ., *Azerbaycan Âşık Şiir Şekilleri ve Kaynağları, Maarif Neşriyatı., Bakı, 1999.*
- HEVAH, Ali Zafer, *Ata Babalar Déyibler, İntişârâtı Yâran, Tebriz, Bilatarih.*
- HEVAH, Ali Zafer, *Folklor Hazinesi, Yâran Neşriyatı, Tebriz, 2000.*
- HEY'ET, Cavad, *Azerbaycan Edebiyatı Tariğine Bir Bakış, Tahran, 1376 (1998).*
- JACKSON Peter, and LOCKHART, Laurence, *History of Iran, Cambridge University Pres, London New York New Rochelle Melbourne Sydney (Yayın tarihi yazılı değil).*
- KAFKASYALI, Ali, *İran Türk Edebiyatı Antolojisi, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2002. (Altı cilt)*
- , *Kafkaslar'dan Gelen Ezan Sesleri, Erzurum, 1991.*
- , *Mikâyıl Azafı, Hayatı-Sanatı-Eserleri, Erzurum, 1996.*
- KARAHANLI, M. Abadî, *Âşık Dastanları, Zergelem Neşriyatı, Tebriz, 1379 (M. 1994).*
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Edebiyat Araştırmaları I-II, Ötüken Yay., İstanbul, 1989.*
- LANGLÉ, L., *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse, et Autres Lieux de L'orient, Le Normant, Imprimeur-Libraire, Paris, 1811.*
- MAHMUDİ, Hasan, *Çan Çoban ve Sara'nın Dastanı, Neşr-i Ehter, Tebriz 1380 (M. 2001).*
- PAYGÜZAR, Nesir, *Ballı Bayatılar, Feruğ-ı Azadî Neşriyatı, Tabistan 2000.*
- SA'Î, Âşık Hüséyin, *Âşık Dastanları, Zergelem Neşriyatı, Tebriz 1380 (M. 2001).*
- SAKAOĞLU, Saim, *Dede Korkut Kitabı, İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar, Cilt I-II, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya-1998.*
- VAHİD, H. Féyzullahî, *Azerbaycan Muasir Âşıkları, Müessese-i İntişarat-ı Yârân, Tebriz, 1990.*
- VİLÂYETİ, Eli Ekber, *Şah İsmayıl Sefevî Dövründe İran'ın Haricî Elâgeler Tarihi, El Hüda Neşriyatı., Tahran 1998.*
- ZEHTABİ, Mahmut Taki, *İran Türkleri'nin Eski Tarihi (iki cilt), Tebriz, 1378 (M. 2000).*

2. Makaleler

- HEY'ET, Cevat, *İran'da Türk Kültürü'nün Durumu, Varlığı Dergisi, Sayı: 133-2, Tahran, 1383 (2004).*
- KAFKASYALI, Ali, "Farklı Bir Âşık Tipi Olarak Çıldırli Âşık Şenlik", *Türk Yurdu, Şubat, 1999, Ankara.*
- , "XIX ve XX. Yüzyıl Siyasî ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi (08-12 Kasım 1999) Bildiri.
- , "İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı", *Türkiyat Dergisi, Sayı 24, Mayıs, 2004, Erzurum.*
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Azerî" İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., c. II, s. 118-151., İstanbul, 1979.
- MERÇİL, Erdoğan, "Zencan", İslâm Ansiklopedisi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, C. 13, s. 522-525.
- MİNORSKY, Viladimir, "Sulduz", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, C. 11, s. 33-35, İstanbul, 1979.
- , "Sultâniye", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi, C. 11, s. 33-35, İstanbul, 1979.
- , "Nahcivan", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., c. IX, s. 14, İstanbul, 1964.
- OĞUZ, M. Öcal, "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılı", İpek Yolu Uluslar Arası Halk Edebiyatı Sempozyumu, 1-7 Temmuz 1993, Kültür Bakanlığı HAGEM yayını, Ankara, 1995.
- OĞUZ, M. Öcal, "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVII. Yüzyılı", V. Milletlerarası Folklor Kongresi, Halk Edebiyatı cildi, Kültür Bakanlığı HAGEM Yayını, Ankara, 1996.
- SARRAFİ, Ali Rıza, "İran Türkleri'nin Dili ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar", *Uluslar Arası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı, 26-28 Mayıs 2000-İçel.*
- TOGAN, A. Zeki Velidi, "Azerbaycan", İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay., c. II, s. 91-118., İstanbul, 1979.
- TÜRKMEN, Fikret, "Azerbaycan'da Halk Hikâyeleri Çalışmaları Hakkında Notlar", *Türk Kültürü, s.128, 1973.*
- YILDIRIM, Dursun, "Azerbaycan Âşık Şairleri ve Şiirlerinden Örnekler", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1984, s. 13-27.*